

Monumenten in Nederland en de Rijksdienst. Monumentenbeschrijving nu en straks

Erik Kleijn

Nu het project *Monumenten in Nederland* is afgerond, dient zich onmiddellijk de vraag aan: en wat nu? Hoe zit het met de monumentenbeschrijving als overheidstaak en de wijze waarop deze in de toekomst mogelijk zal worden ingevuld? Dit artikel tracht een perspectief te schetsen, dat een voorschot neemt op het beleid van de RACM op het vlak van onderzoek en kennisverbreding. Dat beleid is momenteel nog volop in ontwikkeling. Het is gebaseerd op een kennismanagementfilosofie, die bij de RDMZ sinds 1999 werd geïntroduceerd en stapsgewijs werd geïmplementeerd. We gaan met de ROB in de nieuwe RACM een nieuwe fase in, waarbij het kennisbeleid kan profiteren van de opgedane ervaring.

Alvorens nader wordt ingegaan op gedachtevorming over de monumentenbeschrijving van morgen, wordt eerst stilgestaan bij een aantal actuele ontwikkelingen die in dit verband een rol spelen. Voor alle duidelijkheid: met monumentenbeschrijving wordt bedoeld de taak die de rijksoverheid van oudsher heeft om stelselmatig het gebouwde en cultuurlandschappelijke erfgoed van haar grondgebied te inventariseren, documenteren en te duiden. Traditioneel gebeurde de beschikbaarstelling van de beschrijvingsgegevens uitsluitend in de vorm van gedrukte publicaties, de MIN-reeks lijkt dit te bevestigen, maar daarin komt verandering.

Het is hier niet de plaats om nader in te gaan op de geschiedenis van de Nederlandse monumentenbeschrijving sinds de tweede helft van de negentiende eeuw, want daarover is immers meermalen gepubliceerd. In het ons omringende buitenland wordt het beschrijven van monumenten gezien als taak -of tenminste als verantwoordelijkheid- van de overheid. Die verantwoordelijkheid heeft geleid tot een bonte verscheidenheid aan documentatieprojecten en boekenseries, zoals in Frankrijk de *Inventaire Général des Monuments et des Richesses d'Art de la France*, sinds 1877, in het Duitse Westfalen *Die Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen*, sinds 1895. Zwitserland werkt de komende veertig tot vijftig jaar verder aan de in 1932 begonnen reeks *Die Kunstdenkmäler der Schweiz* -er zijn bijna honderd delen in deze reeks verschenen-, en in Engeland bestond van 1924 tot 1975 *An Inventory of the Historical Monuments of England*, maar deze serie werd gestaakt. De redenen: te traag, te duur, de oude delen te gedateerd en het ontbreken van het zicht op de eind-

streep van een totaal landelijke dekking. Precies hetzelfde oordeel, overigens, lezen we terug in de veldevaluatie van de monumentenzorg, samengesteld door Nelissen en De Vocht uit 1992 over de Nederlandse reeks *De Geïllustreerde Beschrijving* (deel 1 dateert van 1912). English Heritage daarentegen heeft de beschrijvingstaak onverstoort voortgezet in de figuur van de *National Monuments Record*, terwijl Londen zijn befaamde *Survey of London* (1984) uitvoert. Sinds februari worden de eerder in druk verschenen delen van deze serie ontsloten via het internet, maar dit terzijde.

Laten we ons nu buigen over de vraag: Wat zijn de belangrijkste actuele ontwikkelingen die van invloed zijn op de monumentbeschrijving straks?

Als eerste ontwikkeling geldt de veranderende aansturing van de uitvoerende rijksdiensten door het departement. We weten uit de media dat de rijksoverheid onder druk van de politiek wordt ingekrompen. De rijksoverheid decentraliseert, trekt zich terug op haar kerntaken en wil doelmatiger en transparanter gaan werken. Het klimaat voor activiteiten die niet rechtstreeks aan de monumentenpraktijk ten goede komen, zoals onderzoek van meer fundamentele aard, comparatief onderzoek bijvoorbeeld, is op dit moment niet gunstig. Managementafspraken tussen de RDMZ en het departement bieden geen ruimte aan het met eigen personeel en middelen uitvoeren van omvangrijke beschrijvingsprojecten, zoals die in het verleden bestonden.

Efficiency en inkrimping liggen tevens ten grondslag aan de nu afgeronde fusie tussen RDMZ en ROB. En het ligt in de lijn der verwachting dat deze samensmelting ook inhoudelijke consequenties zal hebben voor de beschrijvingstaak. Archeologie en cultuurlandschap zullen herkenbare bestanddelen vormen van de monumentenbeschrijving. Evenzo zal de inbedding van objecten en complexen in grotere ruimtelijke samenhangen meer gewicht krijgen.

Voorts is de afgelopen jaren nogal wat centraal beleid ontwikkeld en wetgeving tot stand gekomen, dat effect sorteert op de uitvoering van de taken door rijksdiensten. De Wet Kenbaarheid Publiekrechtelijke Beperkingen is van belang voor de beperkingen die de Monumentenwet oplegt aan de monumenteigenaren en gemeenten. En de Wet Openbaarheid van Bestuur, die de toegankelijkheid van overheidsinformatie

voor de burger moet vergemakkelijken, en dus ook tot beschrijvingen, documentatie, onderzoeksverslagen enzovoorts. Dan zijn er nog de beleidsbepalingen omtrent de Andere Overheid en de Elektronische Bereikbaarheid en ook uitwisselingsstandaarden voor onder andere geo-informatie worden voorgeschreven. Ik noem dit laatste punt, omdat geo-informatiesystemen het instrumentele kader gaan vormen van de toekomstige monumentenbeschrijving.

Binnen zowel de vakwereld als de samenleving is een tweede ontwikkeling waarneembaar die de monumentenbeschrijving raakt, namelijk de veranderende patronen van *informatieconsumptie*. Deze wat abstracte term verwijst naar het gedrag van gebruikers van informatie als respons op de ervaren toevloed van informatie via de media, vakliteratuur en het internet. Naar dit gedragspatroon wordt veel onderzoek verricht en afgelopen week nog bevestigde de directeur van een startende multimedia-uitgeverij het volgende beeld: Er wordt meer tv gekeken dan voorheen, ondanks de concurrentie van internet; er wordt minder tijd besteed aan het lezen van overzichtswerken; de consument verdeelt zijn of haar aandacht over steeds meer onderwerpen; analoge en digitale uitgeefproducten zijn nóg meer visueel gewaardeerd, en: binnen de vakwereld en wetenschap vormt het internet de belangrijkste motor achter wetenschappelijke kennisvorming en informatie-uitwisseling. Zo verschijnen bestandscatalogi vrijwel uitsluitend nog digitaal, ook al vanwege de betere zoekmogelijkheden. Het zijn slechts een paar willekeurige constatering, die echter wel worden meegewogen bij te nemen beleidsmatige beslissingen over de beschrijvingstaak.

Ten derde zet de tendens zich voort van professionalisering en specialisatie binnen de vakwereld van de monumentenzorg en bovendien volgt men een steeds pragmatischer werkwijze. In de architectuurhistorische discipline lijkt zich een paradigmatische accentverschuiving af te tekenen in de richting van het typologisch onderzoek ten koste van een stilistische benadering: Dit onderwerp verdient een afzonderlijke beschouwing. In de context van het monumentenonderzoek en de monumentenbeschrijving zien we een betere balans tussen het exterieur van een object en het interieur en de aangelegde omgeving. Tevens is door de emancipatie van de bouwhistorie een nieuw evenwicht bereikt tussen enerzijds het gebouw als idee en anderzijds het gebouw als technisch artefact. Van oudsher is monumentenbeschrijving een multidisciplinaire aangelegenheid geweest en dit zal zo blijven. Het is opvallend met wat voor een vanzelfsprekendheid jonge professionals van uiteenlopende disciplinaire achtergronden met elkaar samenwerken aan beschrijvingen, kennelijk ongehinderd door idiomatische of andere barrières. Specialistische kennisvorming wordt in toenemende mate georchestreerd binnen op de uitvoeringspraktijk gerichte fora en platforms, zoals het Bouwhistorisch platform en sinds kort een Kleurhistorisch platform. Al langere tijd wordt gesproken over een Groenplatform en een Interieurplatform en ook wordt gedacht aan een platform voor militair erfgoed. Tege-

lijktijd zien we virtuele pendanten ontstaan in de vorm van zogenaamde *communities of practice*. Via dit internetkanaal wisselen deskundigen op een specialistisch probleemgebied kennis uit met elkaar. Bij de RACM wordt proefgedraaid met software voor dit doel.

Professionalisering kenmerkt ook de kennisuitwisseling in internationaal verband. Internationale partnerships met grote monumentenzorginstellingen voorkomen onnodige investeringen in model- en productontwikkeling. De bereidheid om kennis en kennisproducten te delen en te ontwikkelen binnen de non-profitsector van het erfgoed blijkt groot. De samenwerking tussen West- en Oost-Europa begint onder invloed van Europese subsidieprogramma's goed op gang te komen. Voor zover bekend, ontbreekt echter een initiatief tot harmonisatie van monumentbeschrijvingen op Europees niveau.

Ten vierde en laatste is nog de toegenomen populariteit van de vaderlandse en regionale geschiedenis noemen. Deze trend is algemeen maatschappelijk te noemen en wordt door veel publicisten onderkend. De Tilburgse socioloog Hans Mommaas wijdt in het RDMZ-Themaboek *Op Weerstand Gebouwd* uit 2004 een korte reflectie op deze revolutie. De belangstelling voor cultuurhistorie onder de midden- en hogere leeftijdsgroepen van de bevolking heeft geleid tot meer aandacht in politieke en bestuurlijke kringen. De sporen daarvan vinden we terug in verschillende beleidsinitiatieven. Allereerst valt dan te denken aan het interdepartementale project Belvedere, dat in de ruimtelijke ordening als katalysator tussen geschiedenis en ontwerp –of bestuurlijk te weten tussen rijk, provincies en gemeenten?- veel vooruitgang heeft geboekt. Belvedere, ontstaan in 1999, heeft zich intussen genesteld in het Actieprogramma Ruimte en Cultuur van VROM, terwijl de investeringsbudgetten voor stedelijke vernieuwing en voor het landelijk gebied een zogenaamde *cultuurimpuls* kennen. De RACM is bij de uitvoering van al deze projecten en programma's nauw betrokken, onder meer in de rol van kennisleverancier. Het is mede vanuit deze rol dat wordt nagedacht over monumentenbeschrijving in brede zin.

De cultuurhistorische dimensie is ook voor de grote terreinbeheerders en natuurhistorische instellingen een meer pregnante rol gaan spelen. Bezoekers van opengestelde terreinen en landgoederen stellen prijs op variatie en uitleg: natuur afgewisseld met cultuur, actualiteit met historie en tastbare zaken met het verhaal dat hierachter schuilgaat.

Provincies en gemeenten ontwikkelen een toeristenbeleid met een sterke positie voor cultuurhistorie, omdat is gebleken dat hiermee de seizoensfluctuaties kunnen worden genivelleerd. En al langere tijd worden lokaal bouwkundig erfgoed en lokale economie ingepast in het ruimtelijk beleid van veel gemeenten.

Maar ook in hun eigen directe leefomgeving spant de burger zich steeds meer in, samen optrekkend in historische verenigingen, voor het behoud en hergebruik van historische zaken. Om het even of het nu om gebouwen, parken of landschappen gaat. En de inzet is telkens: willen leven in een herkenbare omgeving waarvan ten minste enkele elementen *schijnbaar*

onveranderlijk zijn. Ik zeg schijnbaar, want dat ze zéér veranderlijk zijn weten we van oud-RDMZ-directeur Fons Asselbergs.

Behalve de vier zojuist genoemde actuele ontwikkelingen vallen er ongetwijfeld meer te vermelden, maar de meest pregnante zijn zo wel genoemd. Nu we dit op het netvlies hebben, is het tijd om ons te gaan buigen over de vraag: Wat zijn de consequenties van deze ontwikkelingen voor de invulling van de beschrijvingstaak?

Hoe wordt de beschrijvingstaak binnen de RACM beleefd? Beschrijven wordt binnen de burelen van de rijksdienst opgevat als een vak. Een vak dat nergens anders dan in de context van praktijkgericht monumentenonderzoek wordt geleerd. Het bestaat uit een hybridisch leerproces van literatuurstudie, bronnenonderzoek en –oog in oog staand met het gebouw of het landschap– van observeren, meten, vastleggen in woord en beeld, vergelijken en kwalificeren. Er is een hang naar systematiek, methode en objectiviteit, maar over het geheel genomen zijn deze in het verleden steeds verschillend ingekleurd. De architectuurhistoricus Wim Denslagen heeft desgevraagd verteld dat beschrijvingen nodig zijn in de monumentenzorg, er moet immers worden aangegeven wat de moeite van het behouden waard is. Er is altijd sprake van een selectie en een verklaring van de redenen om te selecteren. Er kunnen diverse historische waarden in het spel zijn. Beschrijven ziet Denslagen als: “de kunst om de ogen te openen voor architectonische waarden, die zonder een beschrijving onuitgesproken blijven”. Hij pleit voor continuering van het beschrijven, met de aantekening dat wij anders schrijven en andere dingen waarderen dan onze voorgangers. De Utrechtse historicus Pieter Geyl zei ooit, dat geschiedschrijving een nooit eindigend project is en daarmee bedoelde hij dat elke generatie zich opnieuw rekenschap geeft van het verleden. Wie dat niet doet, plaatst zichzelf buiten de beschaafde wereld, buiten de wereld die zich rekenschap geeft van haar architectonische verleden. Ik hoop dat u deze gevleugelde opvatting actief wilt helpen uitdragen, vooral in politieke kringen, want zij wordt nog maar zelden gehoord.

Voorts wijst Denslagen erop dat er een rechtstreeks verband bestaat tussen monumentenbeschrijvingen uit het verleden en ons huidige begrip van historische architectuur. Neem nu de ontdekking van de gotiek. Daarin heeft Eugène Viollet-le-Duc een voortrekkersrol gespeeld, zoals Sir Kenneth Clark dat voor de neogotiek heeft gedaan met zijn boek *The Gothic Revival. An Essay in the History of Taste*, verschenen in Londen in 1928. En zoals J.J. Winckelmann de antieke kunst voor het eerst op een nieuwe manier zichtbaar heeft gemaakt met zijn boek uit 1755, getiteld *Gedanken über die Nachahmung*. Dit zijn stappen in de ontwikkeling van het begrip voor historische architectuur. Een hele generatie kunsthistorici is diepgaand beïnvloed door *Die Kunst der Renaissance in Italien* van Jacob Burckhardt uit 1867. Los nog van de grote historici, zoals Franz Kugler en Heinrich Wölfflin, bestaat er een uitgebreide kunstreisliteratuur, een genre dat verwant is aan de GB en andere genoemde series. Deze traditie is op zichzelf

de moeite waard, want hoe keek men in 1800 en hoe in 1950? Wat weten we van de specifieke blik? Bestaat er een beschouwing die specifiek gaat over de geschiedenis van dit genre? De manier waarop wij naar historische architectuur kijken, hoe wij die begrijpen en waarop we letten, is voor een belangrijk deel ingegeven door wat schrijvers als John Ruskin hebben ontdekt. Misschien dat de *Deutsche Kunsthistoriker* van Wilhelm Waetzold enkele belangrijke aanwijzingen kan verschaffen?

Terug nu naar de toekomst van de beschrijving. Vier relevante ontwikkelingen passeren in dit verband de revue, namelijk de aansturing van de rijksdienst door het departement; de veranderende informatieconsumptiepatronen; de voortschrijdende professionalisering en specialisatie van het monumentenvak; en de toenemende populariteit van cultuurhistorie in de samenleving, met een doorwerking naar het politiek, bestuur en het professionele veld. Het is onmogelijk om in dit verband in te gaan op de effecten van alle vier de ontwikkelingen. Daarom kies ik er één uit, die van de veranderende *intake van informatie* door burgers en professionals.

De RACM heeft enige tijd geleden de missie, visie en strategie van de dienst voor de komende jaren geformuleerd. Dit gepubliceerde stuk vormt tevens de basis van het beleid ten aanzien van kennis en kennisproducten, dat thans wordt voorbereid. De opgave luidt om de activiteit van monumentenbeschrijving te herleiden tot effectieve en gewaardeerde kennisproducten. Onder de noemer van kennisproducten vallen statische en dynamische producten ofwel analoge en digitale producten. Dus evengoed de gedrukte beargumenteerde adviesbrief voor een restauratieplan en de technische brochure als het on-line raadpleegbare, digitale kennissysteem. Uit een eerste analyse van de in totaal ruim 75 (!) soorten kennisproducten blijkt, dat een relatief groot aantal aanbodgericht is, en niet vraaggericht. Er is een onbalans geconstateerd tussen kennisproducten bestemd voor de vakwereld ten opzichte van andere in de Missie-Visie-Strategie genoemde doelgroepen, zoals monumenteigenaren en –beheerders, bestuurders en ambtelijke uitvoerders, en het algemene publiek. Er wordt relatief zwaar geïnvesteerd in enkele kennisproducten, die voor een kleine doelgroep zijn bestemd. Maar de huidige effectiviteit daarvan is onvoldoende bekend. Positief is de grote verscheidenheid aan producten en de enorme kennis en ervaring (in conceptueel, methodisch en technisch opzicht) die ook na de reorganisatie binnen de dienst aanwezig zal zijn.

Wat zal een en ander nu voor de monumentenbeschrijving kan gaan betekenen? Een voorzichtige inschatting: Veel meer informatie dan voorheen zal digitaal worden aangeboden, maar gedrukte publicaties blijven bestaan. Dure boekproducties zullen vooral als draagvlakverbreeders commercieel worden aangeboden. Het nieuwe monumentenregister is opgebouwd rond een geografisch informatiemodel. Het vormt de ruggengraat van een systeem voor object-, complex- en landschapsinformatie, dat in de loop der jaren moet worden uitge-

bouwd. Het nieuwe monumenteninformatiesysteem zal deel gaan uitmaken van de Kennisinstructuur Cultuurhistorie, die als Belvedereproject is ontstaan; Digitale informatie zal steeds vaker getraptd worden aangeboden, dat wil zeggen dat de lezer van moment tot moment kan bepalen tot welk niveau hij of zij zich in het onderwerp wil verdiepen; Er zullen meer kennisproducten worden ontwikkeld die een combinatie vormen van verschillende media. TV-documentaires die in coproductie worden gemaakt, worden begeleid door websites, boeken of brochures; boeken met cultuurhistorische onderwerpen kunnen bijvoorbeeld vergezeld gaan van cd's met bronteksten; Meer wetenschappelijke artikelen zullen zowel in gedrukte als in elektronische tijdschriften verschijnen. Een groter deel van de wetenschappelijke en beleidspublicaties zal in een buitenlandse taal verschijnen, met name in het Engels; Kennisproducten die worden ontwikkeld en ingezet ter beïnvloeding, zogezegd als lobbymiddel, zullen zoveel mogelijk in druk verschijnen. Want dat blijkt effectiever; Hergebruik van digitaal vastgelegde informatie wint aan belang. Hiermee wordt steeds vaker al aan het begin van het ontwikkeltraject van kennisproducten rekening gehouden. Een concreet voorbeeld vormt de MIN-reeks, waarvan het basismateriaal digitaal beschikbaar is en geschikt is voor verwerking in nieuw te ontwikkelen kennisproducten.

Al deze wijzigingen hebben vooral betrekking op de verschijningsvorm en het vehikel van de monumentenbeschrijving, maar hoe zit het eigenlijk met de inhoudelijke aspecten? Welnu, op dat vlak zijn geen dramatische verschuivingen te verwachten. Ook in de toekomst zal de monumentbeschrijving de drie-eenheid van idee, materie en functie blijven behandelen:

1. Het idee achter het gebouw (dit betreft het gedachtegoed waaruit het gebouw is ontstaan, opdrachtgeverschap, architectuurscholen; architectuuropleidingen; de traditie, stijl of mode waaraan het zijn vorm heeft ontleend; de expressie die werd beoogd, en de waardering die het kreeg van gebruikers en critici);
2. De materialiteit van het gebouw (dan gaat het om zaken als ambacht en gebruikte bouwtechniek, toegepaste constructies en materialen en hun herkomst, de verankering van de architectuur in de bodem);
3. De functionele ontwikkelingsgeschiedenis van het gebouw (de oorspronkelijke en gewijzigde bestemmingen; bouwkundige en esthetische aanpassingen, gebruikssporen, de maatschappelijke prestatie van het gebouw).

Naast deze drie assen waarlangs fundamentele begripsvorming plaatsvindt zal bij de waardenstelling speciale aandacht uitgaan naar het identificeren, dateren en vastleggen van ontwikkelingsmomenten. En zullen sommige gebouwen als 'lieu de mémoire' worden gewaardeerd: het is dan de tastbare herinnering aan een historische gebeurtenis waarbij primair de plek betekenis verleent aan het gebouw.

Uiteraard ontkomt de monumentenbeschrijving ook in de toekomst niet aan de toets van de *operationele inzetbaarheid* bij restauraties, herbestemming, herontwikkeling en ruimtelijke

planvorming. Het projectbureau Belvedere heeft recentelijk aangegeven de nieuwe dienst graag te willen laten delen in de kennis en ervaring die sinds 1999 met talrijke projecten werd opgedaan. Vanuit deze gewonnen inzichten kan de bruikbaarheid van monumenten- en landschapsbeschrijvingen vooral bij het doorontwikkelen van erfgoed nader worden gepreciseerd. Die prachtkans mogen we niet laten schieten!

Persoonlijk naschrift

Mijn gedachten bij het nadenken over de historische ontwikkelingsgang en betekenis van de monumentenbeschrijving gaan uit naar wijlen Ton Schulte, die ik als mens en collega nog dagelijks zeer mis. Zijn onvoltooide onderzoek naar de geschiedenis van de GB beoogde getuigenis af te leggen van het werk van de opeenvolgende generaties van monumentenbeschrijvers. Hij beschreef hun werk, hun blikveld en hun karakters en trachtte in het licht van de toenmalige omstandigheden hun verdiensten voor de kunst- en architectuurhistorie neer te zetten. Schulte beklemtoonde steeds, dat er een uitgebreide spin-off bestond van artikelen, lezingen, symposia en tentoonstellingen, waarin telkens een facet werd uitgewerkt van wat in het kader van de GB was ontdekt. De GB was de locomotief, die telkens andere wagons voorttrok langs de stations van de kunst- en architectuurgeschiedenis. Laten we hopen dat zijn onderzoeksresultaten alsnog zullen worden gepubliceerd.